

بازآفرینی ساختار معماری مسجد حسن پادشاه در تبریز (براساس منابع تاریخی و بقایای معماری موجود)*

مینا سرابی^۱، لیدا بلیلان^{۲*}، بهرام آجورلو^۳

^۱دکتری معماری، گروه هنر و معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

^۲دانشیار گروه هنر و معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

^۳دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۸/۳۰، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۹/۱/۱۴)

چکیده

مسجد حسن پادشاه، به دستور اوزون حسن پادشاه سلسله محلی آق‌قویونلوها، قرن نهم ه.ق. در میدان صاحب‌آباد تبریز ساخته شد. بعدها به دلیل زلزله‌های ویرانگر تبریز در ادوار گذشته، بنای این مسجد به شدت آسیب دیده و امروزه اثری از مسجد اصلی حسن پادشاه باقی نمانده است. آنچه که امروزه از بنای مسجد موسوم به مسجد حسن پادشاه مشاهده می‌شود در سه دوره تاریخی آق‌قویونلو، صفوی و قاجار شکل گرفته است و ساختار اصلی معماری مسجد مربوط به قرن نهم ه.ق. کاملاً تخریب شده است. تنها مدارک موجود در مورد ساختار اصلی معماری این بنا مشتمل بر بقایای معماری بر جای مانده، اسناد تاریخی و سفرنامه سیاحانی است که تا اواخر دوره صفویان از تبریز دیدن کرده‌اند. لذا، هدف تحقیق پیش رو بازآفرینی ساختار معماری مسجد حسن پادشاه، قرن نهم ه.ق براساس بقایای معماری موجود و مطالعه اسناد تاریخی می‌باشد. در این پژوهش براساس تحلیل محتوا و راهبرد تاریخی-تطبیقی به مطالعه ساختار معماری مسجد حسن پادشاه قرن نهم ه.ق پرداخته شده و در نهایت پلان و فرم پیشنهادی مسجد حسن پادشاه ترسیم خواهد شد. نتایج تحقیق حاکی از آن است که ساختار اصلی معماری مسجد حسن پادشاه در واقع بر پایه اسلوب مجموعه‌سازی قرن نهم ه.ق طرح‌افکنی شده است.

واژه‌های کلیدی

آق‌قویونلوها، عمارت نصریه، مسجد حسن پادشاه، شهر تبریز، میدان صاحب‌آباد.

*مقاله حاضر بر مبنای روش‌های علمی نویسنده اول با عنوان «تبیین ویژگی‌های معماری ایران در منتخب تبریز، سده‌های ۱۰ تا ۱۲ ه.ق»

۱۶ م»، با راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز ارائه شده است.

**نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۴۳۱۶۵۶۲۵، نمابر: ۰۴۱-۳۳۳۴۱۹۲، Email: lidabalilan@hotmail.com

مقدمه

حسن پادشاه را به قطعیت بیان کرد (حناچی و نژاد ابراهیمی، ۱۳۸۵). با این حال جایگاه مجموعه نصریه و مسجد حسن پادشاه با گذشت زمان و بروز زلزله‌های ویرانگر در ادوار گذشته به شدت آسیب دیده و دچار تحولات بنیادین گشته است. آنچه که امروزه از بنای مسجد موسوم به مسجد حسن پادشاه مشاهده می‌شود در سه دوره تاریخی تیموری، صفوی و قاجار شکل گرفته است و کالبد وضع موجود این مجموعه بیشتر مربوط به ساخت و سازه‌های دوره قاجار می‌باشد که بر روی ویرانه‌های بناهای مجموعه حکومتی دوره‌های قبل ساخته شده است (همان). بنابراین امروزه اثری از کلیت ساختار معماری مسجد اصلی حسن پادشاه مقارن با دوره تیموری، قرن نهم ه.ق. باقی نمانده است و تنها مدارک موجود در حوزه شناخت مسجد حسن پادشاه محدود بر وصف مورخین و سیاحانی است که تا اواخر دوره صفوی از این بنا دیدن کرده‌اند (ابن کربلایی ۱۳۸۳؛ بازرگان و نیزی ۱۳۴۹)؛ کارری (۱۳۸۴)؛ روملو (۱۳۵۷)؛ نادر میرزا (۱۳۷۳)). از طرفی، پژوهش‌های صورت گرفته در باب مجموعه حسن پادشاه بیشتر در باب بازخوانی میدان صاحب‌آباد بوده است. بنابراین، آنچه که در پژوهش پیش‌رو بدان پرداخته خواهد شد، بازآفرینی ساختار اصلی معماری مسجد حسن پادشاه، قرن نهم ه.ق. براساس بقایای معماری موجود و مطالعه اسناد تاریخی در تبریز است.

لذا این سؤال پژوهشی مطرح می‌شود، ساختار اصلی معماری مسجد حسن پادشاه، قرن نهم هجری قمری چگونه می‌تواند باشد؟ در این زمینه با توجه به مطالعه متون تاریخی، بقایای معماری برجای مانده و مطالعه آثار معماری ایجادشده قبل از مسجد حسن پادشاه در تبریز و آثار معماری عهد تیموری، منطقه ماوراءالنهر، ترکستان می‌توان چنین فرضیه‌ای را بیان کرد، احتمالاً مسجد حسن پادشاه فرم و پلانی شبیه به نمونه‌های مقابر عهد تیموری در منطقه ماوراءالنهر، ترکستان و مسجد کبود در تبریز داشته است. بدین ترتیب، بازآفرینی ساختار اصلی مسجد حسن پادشاه، قرن نهم هجری قمری نقش مؤثری در جبران خلاء پژوهشی موجود در مطالعات تاریخ معماری ایران و جهان خواهد داشت.

با به حکومت‌رسیدن سلسله آق‌قویونلو و انتخاب تبریز به‌عنوان پایتخت (۹۰۸-۸۷۳ ه.ق)، برای مقابله با قدرت رو به رشد حکومت عثمانی، توجه به امور نظامی در رأس برنامه‌های دولتی قرار گرفت و میدان وسیعی با کارکرد حکومتی در مقابل باغ صاحب‌آباد تبریز ایجاد شد (مینورسکی، ۱۳۹۴). از میان آنچه به حسن پادشاه منسوب است، ساخت مجموعه نصریه^۲ در میدان صاحب‌آباد می‌باشد (روملو، ۱۳۵۷، ۶۵۷). مجموعه نصریه تبریز، یکی از عرصه‌های فعال چند عملکردی شهر و از ارزشمندترین عناصر ساختار هویتی آن بود که در نوع خود سندی مهم در شکل‌گیری اولین نمونه‌های میداین و مراکز شهری در ایران به شمار می‌رفت (نصیری‌نیا و حجت، ۱۳۹۵، ۴۴). مجموعه صاحب‌آباد در دوره آق‌قویونلوها شامل ابنیه و کاربری‌هایی چون مجموعه نصریه، متشکل از مسجد، مدرسه، مقبره حسن پادشاه، دارالمساکین و نیز محدثات باغ صاحب‌آباد می‌باشد (سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹، ۳۹۱).

مسجد حسن پادشاه، از مهم‌ترین بناهای این مجموعه بوده که نقش قابل توجهی در نسبت و نحوه قرارگیری بناهای میدان نسبت به هم داشته است (عمرانی و امینیان، ۱۳۸۶، ۹۲). اما در مورد زمان ساخت مسجد حسن پادشاه دو نظریه مختلف وجود دارد. نظریه اول این است که بنابر نقل ابن کربلایی تبریزی (۱۳۸۳)، حسن پادشاه هنگام مرگ به ملازمش درویش قاسم چنین وصیت می‌کند تا مقبره، زاویه و مسجدی برای وی بنا کند. بعد از وفات حسن پادشاه در طی دوره سلطنت سلطان خلیل (فرزند ارشد اوزون حسن) به سال ۸۸۲ ه.ق، احداث مسجد نصریه آغاز و پس از هفت سال به اتمام می‌رسد (کربلایی تبریزی ۱۳۸۳، ۹۱). نظریه دیگر در مورد این است که بناها در زمان حیات حسن پادشاه شروع شده و بعد از مرگ اوزون حسن در زمان جانشینانش تکمیل شده است مرحوم ذکاء در این بناها نوشته است: «دو بنا در تبریز به ابوالنصر حسن بایندی منسوب است یکی به نام مدرسه نصریه یا مسجد حسن پادشاه و دیگر قیصریه که گویا هر دو در زمان زنده بودن او پایه‌گذاری شده و پس از مرگ او به دست جانشینانش پایان یافته است» (ذکاء، ۱۳۶۸، ۱۸۶). لذا با توجه به مطالب ذکرشده، نمی‌توان زمان ساخت مسجد

روش تحقیق

این تحقیق متکی بر مطالعات میان رشته‌ای در حوزه‌های معماری و تاریخ معماری بوده و اساس پژوهش حاضر کیفی می‌باشد. لذا روش تحقیق در این پژوهش از نوع تحلیل محتوا می‌باشد. زیرا ابتدا اطلاعات کتابخانه‌ای مورد نیاز در رابطه با مجموعه صاحب‌آباد و مسجد حسن پادشاه تبریز با استناد بر متون تاریخی، سفرنامه سیاحانی که تا دوره صفوی به تبریز سفر کرده‌اند، نگاره‌ها، نقاشی‌ها و بقایای معماری به‌جامانده گردآوری شده و سپس در راستای راهبرد تاریخی-تطبیقی، به تحلیل تطبیقی یافته‌های گردآوری شده با بناهای مشابه در منطقه آسیای میانی در عهد تیموری و مسجد کبود در تبریز پرداخته شده و در نهایت پس از بررسی و تحلیل یافته‌های پژوهش و استخراج ویژگی‌های کلی ساختار معماری

مسجد حسن پادشاه، پلان و فرم بازآفرینی پیشنهادی مسجد حسن پادشاه ترسیم خواهد شد.

پیشینه‌ی تحقیق

در حوزه‌ی مطالعاتی معماری دوره‌ی آق‌قویونلوها، با توجه به خاستگاه این بنای تاریخی، شناسایی ساختار معماری مسجد حسن پادشاه کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است. هرچند حناچی و نژاد ابراهیمی (۱۳۸۴) براساس شواهد تصویری مطراچی و شاردن اقدام به بازخوانی میدان صاحب‌الامر کرده‌اند، با این حال بازشناسی ساختار معماری عناصر تشکیل دهنده میدان از جمله مسجد حسن پادشاه در پژوهش مذکور لحاظ نشده است. عمرانی و امینیان (۱۳۸۶) با تمرکز بر بقایای معماری، به بازشناسی موقعیت

پس از قراقویونلوها و در زمان آق قویونلوها با شکل گیری میدان صاحب‌آباد و مجموعه کاخ‌های حسن بیگی یا هشت بهشت و سایر فضاهای مذهبی و خدماتی اطراف آنها، مرکز سیاسی-مذهبی به شمال رودخانه و اطراف این میدان منتقل شد (همان)، هرچند بنا به نوشته‌های حافظ حسین کربلانی این جهان‌شاه پادشاه قراقویونلو بود که دولتخانه را از مرکز شهر به شمال رودخانه مهران رود «به باغ موسوم به صاحب‌آباد منسوب به خواجه شمس‌الدین محمد جوینی صاحب دیوان» منتقل نمود (کربلانی تبریزی، ۱۳۸۳، ۴۷۰) (تصویر ۱).

۲- مسجد حسن پادشاه در اسناد تصویری

از مهم‌ترین اسناد تاریخی در رابطه با مطالعه نمونه‌های معماری و بقایای شهری شمالغرب ایران، اسناد تصویری مربوط به مطراقچی می‌باشد. با مطالعه مینیاتور ترسیم‌شده توسط مطراقچی و جانمایی عناصر شهری موجود در نقشه وی، ضمن اینکه جهت نقشه شمالی-جنوبی و نگاه مطراقچی رو به شرق می‌باشد، در ضلع شمال شرقی نقشه و ضلع شرقی میدان صاحب‌آباد و روبه‌روی باغ هشت بهشت، تصویری از مسجدی رفیع وجود دارد که با موقعیت مکانی امروزی گنبدخانه منسوب به مسجد حسن پادشاه منطبق و به لحاظ مقیاس، جزء بزرگترین بناها است (بلیلان اصل و دوستار، ۱۳۹۷). بناهای شاخص هم جهت با نقطه ورود به شهر و با زاویه چرخش ۹۰ درجه در خلاف جهت عقربه‌های ساعت به تصویر کشیده شده‌اند (همان). بنابراین مسجد حسن پادشاه با چرخش زاویه ۹۰ درجه در خلاف جهت عقربه‌های ساعت و با جزییات نمای روبه‌رو که با توجه به زاویه دید مینیاتور مطراقچی، نمای شمالی می‌باشد ترسیم شده است. گزارش تصویری مطراقچی از مسجد حسن پادشاه شامل حجم معماری گنبددار با دو مناره در پیش روی آن و بناهای جانبی متصل به مسجد می‌باشد که به احتمال زیاد بنای جانبی ترسیم شده در سمت شرقی مسجد حسن پادشاه براساس بقایای معماری بر جای مانده، مدرسه بوده و کاربری بنای سمت غربی مسجد به علت تخریب دقیق معلوم نمی‌باشد. هر چند در پژوهش‌های صورت گرفته با استناد به یادداشت‌های ونیزیان (سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹) بنای ضلع غربی مسجد حسن پادشاه را دارالمساکین معرفی شده

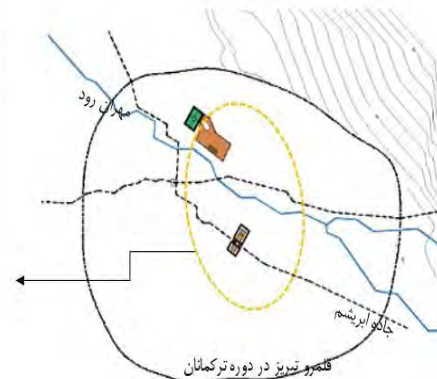
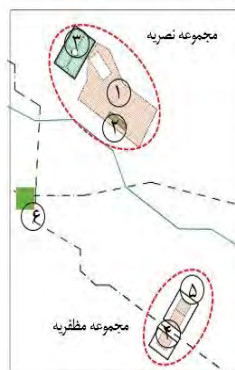
مسجد حسن پادشاه در ساختار فضایی مجموعه نصریه و بافت تاریخی تبریز پرداختند. در دو پژوهش ذکر شده بیشتر از دیدگاه شهرسازی به موضوع پرداخته شده است اما از دیدگاه معماری، ساندر اوب (۲۰۱۶)، ضمن مطالعه تزیینات باقی مانده از مسجد حسن پادشاه چنین نتیجه می‌گیرد که تزیینات معماری این بنا با تزیینات معماری مناطق آسیای مرکزی، شمال شرق ایران و غرب ترکیه قابل انطباق است ولی وی به مقایسه تطبیقی ساختار معماری این بناها اشاره‌ای نمی‌کند. لذا تحقیق پیش رو اولین گام پیرامون مطالعه ساختار معماری مسجد حسن پادشاه در تبریز خواهد بود.

۱- منطقه صاحب‌آباد تبریز در دوره ترکمانان

در اواخر حکومت تیموری و ایجاد آشفتگی‌های سیاسی و اجتماعی، در ادامه حملات جهان‌شاه قراقویونلو به هرات، هنرمندانی که در زمان تیمور از مناطق مختلف ایران، از جمله تبریز به دستور تیمور به سمرقند و شمال شرق ایران، در جهت اعتلای هنر و فرهنگ تیموری مهاجرت کرده بودند (گلمبک، ویلبر و هلد ۱۳۷۵)، دوباره این معماران به شمال غرب ایران کوچانده شده و تحت حمایت سلاطین قراقویونلو و سپس آق‌قویونلو، توانستند با تداوم معماری ایلخانی-تیموری و با استفاده از شیوه‌های جدید و تکامل یافته‌تری، به ایجاد فضاهای معماری دست زنند (مرادی و حسین‌پور ۱۳۹۶، ۲۲-۲۳).

از آنجایی که نمایش قدرت گرفتن دولت با ساخت و سازهای شهری صورت می‌پذیرد، در این دوران نیز همچون دوره‌های گذشته شاهد ساخت‌وساز عناصر معماری و شهری تبریز می‌باشیم. در این دوره نیز عناصر مذهبی شهر یکی از ارکان و پایه‌های اصلی شهر محسوب می‌شدند و مسجد جامع همانند گذشته، مرکز مذهبی شهر بوده و فقط تغییراتی در مرمت و توسعه اطراف آن صورت گرفته است (بلیلان، ۱۳۹۷). در زمان جهان‌شاه قراقویونلو با ساخت مجموعه مظفریه در کنار مرکز شهر و سایر فضاهای خدماتی از جمله میادین در اطراف آنها، تقریباً مرکز حکومتی-مذهبی صرفاً از مرکز شهر به دلیل وجود میدان، مسجد جامع و دولتخانه به جنوب شرق و اطراف مجموعه مظفریه منتقل گردید و این امر موجب شد تا شهر تبریز دارای دو قطب سیاسی-مذهبی گردد. تا اینکه

- ۱- میدان صاحب‌آباد
- ۲- مسجد حسن پادشاه
- ۳- مجموعه هشت بهشت
- ۴- میدانگاه (مظفریه)
- ۵- مسجد کبود
- ۶- مسجد جامع

تصویر ۱- موقعیت مجموعه مظفریه (قره‌قویونلوها) و مجموعه نصریه (آق‌قویونلوها) در قلمرو شهر تبریز دوره ترکمانان. مأخذ: (رک: بلیلان ۱۳۹۷؛ محمدزاده و منصور ۱۳۹۷؛ کبیرصابر و همکاران، ۱۳۹۳)

که اشیا را همانطور که می‌بیند به تصویر بکشد و آثار این هنرمند که جزییات زندگی روزمره را توصیف می‌کند، با ارزش‌ترین اسناد فرهنگی، تاریخی محسوب می‌شوند (رهنورد، ۱۳۹۸).

در نگاره «بزم شبانه در کاخ» که در زمان شاه تهماسب اول و در شهر تبریز ترسیم شده است. ضمن آن که مراسم بزم در کاخ نشان داده شده، برخی از معابر و فضاهای عمومی نیز ترسیم شده است. مراسم بزم در جلوی ایوان کاخی برگزار شده که گویا عده‌ای از زنان دربار از کلاه فرنگی ساختمان به پایین نگاه می‌کنند. زندگی عمومی مردم در بیرون از کاخ جریان دارد. افرادی در حال حمل آب، هیزم و نیز چند نفر در حال خرید و فروش و افرادی در کنار مسجد دیده می‌شوند. ساختمان‌های متنوعی مانند مسجد، خانه و مغازه و به نظر می‌رود یک آب‌انبار در تصویر نشان داده شده و وجود شمع و مشعل در دست افراد نمایانگر فرارسیدن شب است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷). به طور کلی در این نگاره هنرمند سه بخش جداگانه - باغ حکومتی، خیابان شهری و فضای مذهبی - را به تصویر کشیده است^۵ (تصویر ۴-چپ) است که به نظر می‌رسد به یک مجموعه شهری در شهر تبریز در دوره صفوی اشاره دارد. از آنجاییکه براساس پژوهش‌های صورت گرفته در راستای مجموعه صاحب‌آباد براساس مستندات موجود (حجت و همکاران، ۱۳۹۸؛ بلیلان، ۱۳۹۷؛ حناچی و نژاد ابراهیمی، ۱۳۸۵) و کاوش‌های اخیر صورت گرفته، ساختار فضایی-کالبدی مجموعه نصریه در دوره حکومت صفوی نیز دربردارنده فضاهای مذهبی (از جمله مسجد حسن پادشاه) - حکومتی (مجموعه هشت بهشت) و سایر فضاهای

است (حناچی و نژاد ابراهیمی، ۱۳۸۵؛ عمرانی و امینیان، ۱۳۸۶) با این وجود نمی‌توان بدون مطالعه دقیق به طور قطع در این مورد نظر داد (تصویر ۲).

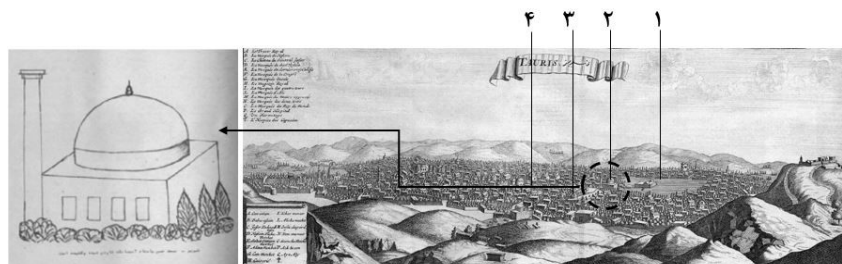
با توجه به مینیاتور مطراقچی، گزارش بازرگان ونیزی در رابطه با بناهای مجاور مرکز حکومتی آق‌قویونلوها، مبنی بر اینکه «... کاخ را در مرکز باغی بزرگ و زیبا نزدیک شهر ساخته‌اند که فقط نهری در سمت شمال، قصر و شهر را از هم جدا می‌کند. ... در آن محوطه مسجدی زیبا نیز ساخته‌اند که بیمارستانی مجهز و سودمند بدان پیوسته است» (سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹، ۴۱۴) و نقاشی ترسیمی گرلو به نقل از سفرنامه شاردن (۱۶۷۵م)، که در آن میدان صاحب‌آباد از جنوب به شمال ترسیم شده (بلیلان، ۱۳۹۷، ۳۷) و مسجد حسن پادشاه در ضلع جنوبی میدان به تصویر کشیده شده است با موقعیت بنا در بافت تاریخی تبریز هم‌سو خواهند بود (تصویر ۳). با توجه به کروکی شاردن به نظر می‌رسد بناهای جانبی به تدریج از بین رفته و سازه اصلی مسجد به صورت یک فرم معماری مجرد شامل حجم گنبدداری به شکل نیم کره و با یک مناره در سمت چپ ضلع جنوبی مسجد باقی‌مانده است.

۱-۲. نگاره «بزم شبانه در کاخ» در شاهنامه شاه تهماسبی

نگاره موجود در شاهنامه شاه تهماسبی^۴ با عنوان «بزم شبانه در کاخ» (۹۴۶-۹۵۰ ق. / ۱۵۳۹-۱۵۴۰ م) (شاهنامه شاه تهماسبی ۱۳۹۳) که به یک منظره شهری اشاره می‌کند و جنبه دیگری از زندگی اجتماعی در امپراتوری صفوی را به ما نشان می‌دهد به میر سید علی نسبت داده شده است. تمام تلاش این هنرمند این بود

تصویر ۲- راست: مکانیابی میدان صاحب‌آباد، مجموعه هشت بهشت و مسجد حسن پادشاه بر روی نقشه تبریز سال ۱۳۹۹ ه. ش. مأخذ: (ر.ک: بلیلان، ۱۳۹۷)؛ چپ: نقشه دارالحکومه تبریز که توسط مطراقچی ترسیم شده است (قرن ۱۰ ه. ق.). مأخذ: (مطراقچی، ۱۳۷۹، ۷۸)

تصویر ۳- راست: طرح ارایه شده در گراور شاردن ۱۶۷۵م (Chardin, 1675)؛ ۱- باغ صاحب‌آباد، ۲- مسجد حسن پادشاه، ۳- مسجد شاه تهماسب، ۴- مسجد جامع؛ چپ: مسجد جامع حسن پادشاه آنگونه که شاردن دیده است.

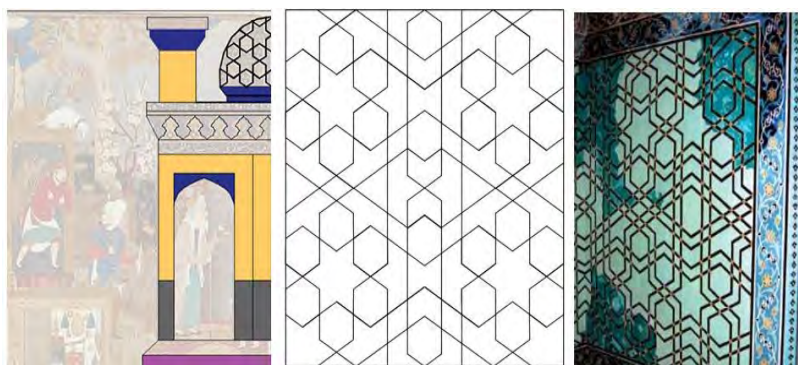
مسجد حسن پادشاه باشد. از سویی دوره تیموری را با احتیاط می‌توان آخرین دوره‌ای دانست که در آن از گره‌های قوی، پرکار و همچنین از رنگ در قالب لعاب‌های رنگی در ترکیب کاشی و آجر و گچ‌بری در بناها استفاده شده است، که در دوره‌های بعدی حضور گره در تزیینات وابسته به معماری کمرنگ می‌شود (انصاری و نژاد ابراهیمی، ۱۳۸۹). افزون بر آن گره به کاررفته در گنبد مسجد ترسیمی، استفاده از ستاره شش پر و با تزیینات موجود در مسجد کبود مطابقت دارد (تصویر ۵). نکته دیگر تشابهات گنبد ترسیمی مسجد در نگاره با گنبد‌های عهد تیموری که بر روی ساقه بلند ساخته می‌شدند می‌باشد (ویلبر، گلمبک و هلد، ۱۳۷۴). همچنین با توجه به اینکه در مساجد دوره ایلخانی و تیموری مناره‌ها از زمین شروع شده‌اند (آجورلو، ۱۳۸۹) چنین به نظر می‌رسد مناره ترسیمی، مناره ضلع جنوب شرقی می‌باشد که در نقاشی ترسیمی از مسجد حسن پادشاه در سفرنامه شاردن (Chardin, 1675) نیز این مناره نشان داده شده است. لذا براساس مستندات و تحلیل‌های صورت گرفته نگارندگان بر این باور هستند، به احتمال زیاد مجموعه ترسیم شده در مینیاتور شاه تهماسبی، با ساختار فضایی مجموعه صاحب‌آباد در تبریز قابل انطباق بوده و مسجد ترسیمی، مسجد حسن پادشاه می‌باشد.

شهری مانند مدرسه، بازار، آب‌انبار و میدان چوگان بوده است (تصویر ۴-راست). لذا چنین فرض می‌شود فضاهای ترسیم شده در نگاره «بزم شبانه در کاخ» به مجموعه نصریه در تبریز اشاره داشته و مسجد ترسیم شده در نگاره، مسجد حسن پادشاه می‌باشد. از این‌رو، ابتدا در (جدول ۱) به مطالعه ساختار فضایی مجموعه شهری ترسیم شده در نگاره «بزم شبانه در کاخ» پرداخته شده است تا در ادامه بتوان به بررسی فضاهای موجود در نگاره مذکور با ساختار فضایی مجموعه نصریه پرداخت.

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در (جدول ۱) می‌توان گفت این توصیفات با ساختار فضایی مجموعه صاحب‌آباد تبریز (تصویر ۳-راست) از جمله، مجموعه هشت بهشت، مسجد، بیمارستان (سفرنامه‌های ونیزیان ۱۳۴۹) بازار، آب‌انبار و میدان چوگان قابل انطباق می‌باشد. همچنین با توجه به اهمیت مسجد حسن پادشاه و قرارگیری آن در نزدیکی کاخ هشت بهشت و تطبیق تزیینات به کاررفته در مسجد ترسیمی با توصیفات موجود در متون تاریخی در رابطه با تزیینات مسجد حسن پادشاه (سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹؛ کربلایی تبریزی، ۱۳۸۳ احسن‌التواریخ (۱۲۱۱) ه.ق؛ به نقل از روملو (۱۳۵۷))؛ نادر میرزا، ۱۳۷۳) مبنی بر تزیینات پرکار، گنبد کاشی‌کاری شده مؤید آن است که احتمال زیاد این مسجد،

تصویر ۴- راست: طرحواره ساختار فضاهای اصلی مجموعه صاحب‌آباد در دوره حکومت صفوی؛ چپ: نگاره بزم شبانه در کاخ، شاهنامه شاه تهماسبی (۱۵۴۰م). مأخذ: (موزه هنر دانشگاه هاروارد)

تصویر ۵- راست: استفاده از گره ستاره شش پر در طاق نماهای دسترسی گنبدخانه به شبستان در مسجد کبود تبریز؛ وسط: ترسیم گره ستاره شش پر مسجد کبود. مأخذ: (انصاری و نژاد ابراهیمی، ۱۳۸۹)؛ چپ: استفاده از گره ستاره شش پر در گنبد ترسیمی نگاره بزم شبانه در کاخ.

جدول ۱- بررسی ساختار فضایی نگاره «بزم شبانه در کاخ» در شاهنامه شاه تهماسبی.

توضیح و تحلیل	نگاره	
<p>در نگاره بزم شبانه در کاخ، ساختمان کوشک با پرسپکتیو ناقص و نزدیک به شش وجهی نشان داده شده است. معمولاً در نگاره‌ها کوشک‌های هشت وجهی را در به صورت شش وجهی ترسیم می‌کردند، زیرا طراحی و احداث کوشک به صورت شش وجهی معمول نبوده است (سلطان زاده ۱۳۸۷). علاوه بر آن، با انتقال قدرت به ترکمانان، تیریز معرف سبک خاصی از کاخ سازی، شامل پلان هشت ضلعی بوده که تا آن دوره بی‌سابقه است (Okane ۱۹۹۸؛ سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹؛ بدلیسی، ۱۳۷۷؛ بلر و بلوم، ۱۳۹۱؛ هیلن براند، ۱۳۹۳) که با توجه به زاویه ترسیمی پلان کاخ حکومتی در نگاره چنین به نظر می‌رسد کاخ ترسیمی نیز دارای پلان هشت ضلعی باشد. همچنین در نگاره‌های دوره تیموری و اوایل دوره صفوی، در نمونه‌های «مجموعه شهری» بیشتر بناها طوری طرح ریزی می‌شده است که بناهای اطراف خود جدا و مشخص باشد. بنابراین تصور فضا به صورت کلیتی در حال رشد همواره ناتمام است؛ ولی اجزای آن در خود تمام است (فروتین، ۱۳۸۴).</p> <p>در این نگاره بخشی از نمای داخلی عمارت و بخشی از فضای بیرونی باز اطراف آن نشان داده شده است. حضور بانوان در قسمتی از فضای باز پشت ساختمان که از کلاه فرنگی ساختمان به پایین نگاه می‌کنند، به نظر می‌رسد اشاره به فضای اندورنی و حرمسرا دارد. در جبهه اصلی عمارت یک ایوان بزرگ وجود دارد که سطح آن بالاتر از زمین می‌باشد و در جلوی ایوان حوضی قرار گرفته است. عده‌ای در جلوی ایوان اصلی در حال بزم و شادی هستند و در گوشه سمت راست مطبخ خانه‌ای وجود دارد که افرادی در حال پذیرایی از مهمانان هستند. همچنین طرح ساختمان احتمالاً چهار ایوانی بوده است، زیرا ایوان کوچکتری در روبروی ایوان اصلی وجود دارد.</p>		فضای حکومتی
<p>ساختار فرمی مسجد ترسیمی در شاهنامه شاه تهماسبی، دارای گنبدی ساقه بلند با پوشش کاشی کاری و با یک مناره می‌باشد، که بر روی سکوی سنگی ساخته شده و از سنگ ازاره در قسمت پایینی مسجد استفاده شده است. همانطور که قبلاً ذکر شد، برای اینکه در کادر تصویر بتوان فضاهای بیشتری را ترسیم کرد، مسجد به صورت ناتمام در عین حال با جزئیات ترسیم شده است.</p>		فضای مذهبی
<p>بنای سمت شرقی، آب انبار با پوشش آجری و بدون تزئینات می‌باشد که مردم در حال پر کردن کوزه‌های آب هستند. همچنین افرادی در حال خرید و فروش و یا در حال حمل هیزم دیده می‌شوند. در سمت چپ بالا، پیرمردی را نشان می‌دهد که پایش زخمی شده و پزشکی در حال معالجه آن است و احتمالاً آن فضا، بیمارستان یا دارالمسکین بوده است.</p> <p>با توجه به اینکه در بیشتر نگاره‌هایی که از میدان‌های چوگان ترسیم شده، غالباً فضای میدان به شکل ساده در محیطی طراحی نشده تصویر شده است (سلطان زاده ۱۳۸۷) در این نگاره نیز فضای طراحی نشده در نزدیکی مسجد احتمالاً به میدان چوگان اشاره دارد.</p>		فضای شهری

۳- توصیف مشخصات معماری مسجد حسن پادشاه در متون تاریخی

مصطبه نشود» (سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹). وی در بخشی از سفرنامه خود در در رابطه با ساختار معماری و تزئینات این بنا نیز چنین آورده است: «... این مسجد جلوخان زیبایی دارد که کاشیکاری آن در نهایت ظرافت و هنرمندی به عمل آمده است. ازاره و اطراف درب آن از مرمر خوش‌رنگی حجاری شده و در آن مرغ‌ها و گل‌ها و بوته‌های به هم آمیخته که بی‌شباهت به اسلوب ایتالیایی نیست، تعبیه گردیده است. درب سنگی این مسجد یکپارچه ضخیم صورتی رنگ است که حجاری آن نیز ظرافت و عظمتی دارد. این در به دالانی باز می‌شود که راهی به حیاط مربع وسیع دارد و می‌توان با گذشتن از زیر سه طاق بزرگ وارد مسجد شد در قسمت جلوی مسجد دو برج مزین به کاشی قرار گرفته است و داخل مسجد در قسمت وسط گنبد وسیع و بلندی دارد که از

تاجر ونیزی در بخشی از سفرنامه خود در در رابطه با ساختار معماری و تزئینات این بنا چنین آورده است: «... از این نقطه منظره‌ی باشکوه میدان دیده می‌شود با مسجد و بیمارستانی که در آن ساخته‌اند و پیش از این نام برده‌ام. این مسجد را سلطان حسن بیگ ساخته است؛ بسیار بزرگ است و دارای اتاق‌های بسیار است که با گچ و نیل و طلا آن را تزئین کرده‌اند. میان بیمارستان و مسجد فقط دیوار کشیده‌اند و خارج از بیمارستان از یک سو تا سوی دیگر مصطبه‌ای ساخته‌اند که ارتفاعش یک ذراع و پهنایش دو یارد است. زنجیری آهنین نیز از یک سو تا سوی دیگر گرداگرد این مصطبه کشیده بودند تا هیچ آسیبی وارد مسجد و بیمارستان و

نادر میرزا در بازدید خود از بقایای مسجد حسن پادشاه چنین می‌نویسد:

«... حسن پادشاه، نخست در میدان صاحب‌آباد مسجد و مدرسه و خانقاهی عظیم عمارت کرده بود، همه با سنگ رخام و کاشی‌های معرق و این قنات معروف بدانجای جاری و به چند مرتبه بزرگتر از مسجد جهان‌شاه بود. ... به اندازه یک کف دست اینجا سنگ و آجر و کاشی از آن بر جای مانده» (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ۱۰۹). آنچه مسلم است، این مسجد به تدریج ویران گشته و در جای آن مسجد دیگری بنا کرده‌اند. اعتمادالسلطنه در این رابطه مینویسد: «... جامعی بسیار عالی و مزین و بزرگ می‌بوده که بعدها به کلی خراب شده اهل تبریز به جای آن مسجدی بنا کرده‌اند» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ج ۴، ۲۰۰۴). با توجه به توصیفات مورخین در مورد بنای تاریخی مسجد حسن پادشاه و از طرفی نقشه ترسیمی دارالحکومه تبریز در قرن ۱۰ ه.ق توسط مطراقچی، همگی نشان‌دهنده مسجدی باشکوه، حجاری‌ها، کاشی‌کاری‌های نفیس و تزئینات فراوان است.

۴- شواهد معماری برجای مانده از مسجد حسن پادشاه در تبریز

برخلاف تصور رایج پیرامون بقایای معماری منسوب به مسجد قرون میانه ایجادشده توسط اوزون حسن آق‌قویونلو در تبریز، آنچه که امروزه با این نام شناخته شده است، حجم معماری متاخری است که سبک اجرای آن معرف مساجد اواخر دوران قاجار (۱۲۰۸-۱۳۴۴ ه.ق) و اوایل دوره پهلوی (۱۳۴۴-۱۳۹۹ ه.ق) می‌باشد (شماره ۴، تصویر ۶-راست)، از این منظر، هویت معماری بقایای گنبدخانه عظیمی که در قسمت غربی بنای مزبور واقع گردیده است همواره با ابهامات جدی مواجه بوده است. تمرکز منابع تاریخی (سفرنامه وینیزیان؛ نقاشی مطراقچی؛ نقاشی گرو در سفرنامه‌شاردن)، بر استقرار مسجد حسن پادشاه در این نکته از بافت تاریخی تبریز، بلافاصله چنین سؤالی را مطرح خواهد کرد که چه ارتباطی می‌توان میان مشخصات معماری گنبدخانه موجود و متون تاریخی برقرار کرد (تصویر ۶).

هرچند هیچ‌گونه سند قطعی در رابطه با انتساب این مجموعه به مسجد حسن پادشاه نمی‌توان ارائه داد، با این حال، گزارشات سازمان میراث فرهنگی استان (۱۳۹۶) مبنی بر معماری باشکوه، حجاری‌ها، کاشی‌کاری‌های نفیس و تزئینات پرکار آن موید مشخصات معماری مسجدی است که در منابع تاریخی (ابن کربلایی، ۱۳۸۳)؛ بازرگان وینیزی، ۱۳۴۹؛ کارری، ۱۳۸۴؛ روملو، ۱۳۵۷؛ نادر میرزا، ۱۳۷۳) مینیاتور شاهنامه شاه تهماسبی (قرن ۱۰ ه.ق.) به آن اشاره شده است. (تصویر ۷).

همچنین براساس بقایای معماری موجود، سکوی مرتفع سنگی به ارتفاع ۲/۲۵ متر حجم کلی این بنا را از محیط پیرامون جدا کرده است. نمای بیرونی این سکو در ضلع شمالی تا ارتفاع ۷۰ سانتی‌متر از سنگ‌های بادبُر بسترسازی شده است به نحوی که تراز بالایی آن را سنگ خاکستری تراش خورده تا ارتفاع ۱/۴۰ متر پوشش داده است (تصویر ۸-راست). چنین به نظر می‌رسد که ضخامت دیوار مسجد ۰/۹ متر و از جنس آجر بوده است که در نمای داخلی آن ازاره سنگی با قاب‌بندهای تزئینی و تزئینات کاشی پوشش داده

پارچه‌های مرمر سفید حجاری‌شده و طلا و لاجورد مرصع است. به ظریفترین و قشنگ‌ترین نقشه‌های عربی مزین است. محراب زیبا و مجللی دارد که مردم هنگام نماز رو به آن می‌ایستند در اطراف دره‌هایی وجود دارند که به حجره‌های متعدد متصل‌اند. ایوان یا رواقی دورتادور طبقه فوقانی تعبیه شده که هر طرف سه ستون زیبای سنگی دارد، ولی معلوم نیست چرا این ستون‌ها باهم برابر نیستند و ستونهایی که در طرف مغرب و مشرق قرار گرفته‌اند، متساوی و کوتاه‌تر از شش ستون دیگر شمالی و جنوبی می‌باشند. دیوارهای مسجد از مرمر کبود بسیار نفیس و قیمتی پوشیده شده. منبر پانزده‌پله‌ای مسجد از چوب گردو ساخته شده و منبت‌کاری ظریفی دارد. کف این مسجد عالی را که این همه وسایل و لوازم قیمتی در بنای آن صرف شده، یکپارچه حصیر مندرس پوشیده مفروش می‌کند؛ چه مسلمان‌های ایران به این مسجد که توسط پیران عمر بنا شده به نظر حقارت می‌نگرند. در قسمت جنوبی این مسجد باغ مشجری وجود دارد. در جوار این مسجد یک بنای دیگری هست معاصر و از حیث معماری شبیه همین مسجد است و فعلاً رو به خرابی می‌رود. می‌گفتند که اینجا مقبره و غسلخانه است.» (سفرنامه‌های وینیزیان، ۱۳۴۹، ۲۲-۲۳).

ابن کربلایی تزئینات مسجد را چنین توصیف می‌کند:

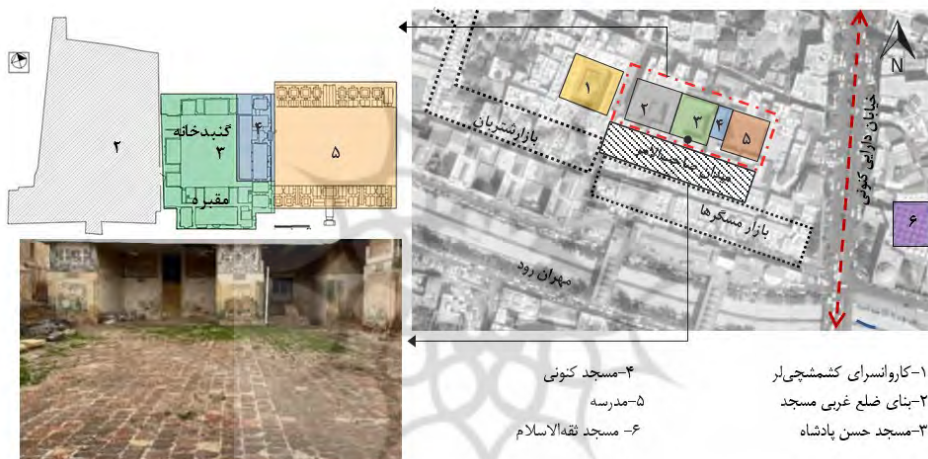
«... این مسجد به جامع سلطان حسن موسوم است و قبرش در نزدیک این جامع است. محراب و منبر این مسجد بسیار زیبا ساخته شده است و نمونه‌ای از صنایع ظریفه است. قبه‌های این مسجد کاشی‌کاری شده است و روزنه‌های آن که به چهار طرف باز می‌شود از صنایع ظریف آهنگری است و با سنگ‌های نجفی مزین و آراسته شده است. در اطراف اربعه این مسجد اشکال گوناگون و نقشه‌های اسلیمی و کتیبه‌های ترنجی منقش و گل و بوته‌هایی از گچ‌بری و کاشی‌کاری هست که استادان و هنرمندان چیره‌دست در نقش و نگار آنها مهارت خود را نشان داده بودند... بالای این درها و روزنه‌ها کتیبه‌هایی است که تماماً با خط ثلث شبیه خط یاقوت مستعصمی نوشته شده است. در طرفین این مسجد دو قطعه ستون سنگی زردرنگ است که هر یک از آنها برابر باج‌وخراج ایران و توران است و گویا از کهرابا و گویا نظیر این ستون‌ها در عالم وجود ندارد. بنای این عمارت را با سنگ و سرب نهاده‌اند و به طرز جوامع سلاطین آل عثمان در استانبول مزین و آراسته است» (کربلایی تبریزی، ۱۳۸۳، ۶۱۳).

در کتاب احسن‌التواریخ (۱۲۱۱ ه.ق؛ به نقل از روملو (۱۳۵۷)) در توصیف عمارات ایجادشده به دست اوزون حسن چنین آمده است: «... از آثارش مسجدی است در تبریز که هیچ‌یک از پادشاهان عمارتی بدین‌گونه پرفیض بر سطح مرکزی خاک بنا نکرده‌اند. طشت زرین مهر از انفعال طشت زرنگار دیوارش هر صباح سرخ برآید و رنگ فیروزه سپهر از رشک فیروزی لاجورد و کاشیاش به کبودی میل نماید. دو منار بر یمین و یسار این مسجد سر از سپهر دوار کشیده است. در زمان حسن پادشاه از جزویات ماکول و ملیوس و غیره‌ها در بقعه حاصل و مهیا بود. اما در این زمان که تاریخ هجری به نهصد و هشتاد رسیده است، رونق مسجد بر عکس زمان حسن پادشاه است» (روملو ۱۳۵۷، ۵۶۷-۵۶۸).

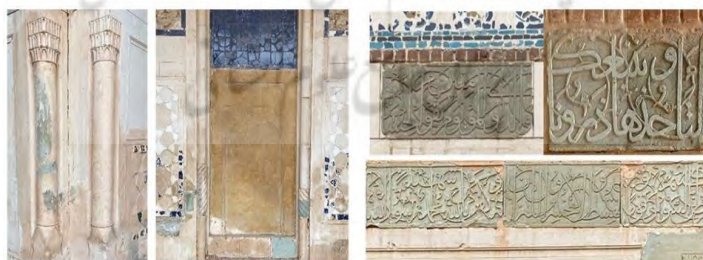
شده بود (تصویر ۸-چپ) (عمرانی و امینیان، ۱۳۸۶، ۱۰۰-۱۰۳). تکنیک اجرای بستر سنگی در ترکیب با دیوار باربر آجری تنها منحصر به ساختمان مزبور نبوده و در بناهای تاریخی آذربایجان مانند کاروانسرای آلاکی، مسجد کبود، مسجد جامع مرند به جهت ممانعت از رطوبت صعودی همواره مد نظر بوده است (مرادی و حسین پور، ۱۳۹۶).

تصویر (۹) نشان‌دهنده وضع موجود بقایای معماری مسجد حسن پادشاه می‌باشد که از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش در این مجموعه کشف بقایای مقبره‌ای در قسمت جنوبی گنبدخانه موجود می‌باشد و بقایای تاق و قوس‌ها بیانگر این واقعیت است که این فضا در دوران آبادانی مسجد، با گنبدی پوشش داده شده بود. بلافاصله چنین سبکی از معماری، یادآور ویژگی‌های معماری دوره تیموری و مسجد کبود در تبریز می‌باشد. در همین راستا، ممکن است چنین گمانی مطرح شود که محل مزبور محل دفن خود شاه

(حسن پادشاه) و یا اعضای خانواده‌ی سلطنتی بوده است. با توجه به وضع موجود که در آن بستر سنگی دیوار در حالت اولیه خود برجای مانده است. برخورد این بستر سنگی با بقایای مناره در کنج سمت راست ضلع جنوبی احتمالاً بیانگر محدوده گنبدخانه می‌باشد. بدین ترتیب گنبدخانه مزبور فضای مربع شکلی است که زمانی گنبدی به قطر حدود ۲۰ متر آن را پوشش می‌داده است. این گنبدخانه دارای دو دهانه اصلی و چهار دهانه فرعی در اضلاع شرقی و غربی بوده که ارتباط گنبدخانه با سایر قسمت‌های مسجد را فراهم می‌ساخته است. همچنین براساس کاوش‌های اخیر مناره‌ها، وجود دو مناره در ضلع جنوبی اثبات شده است. بدین ترتیب، گنبدخانه‌ای به ابعاد خارجی حدودی ۳۳ ۳۳ با گنبدی در بخش جنوبی و دو مناره در ضلع جنوبی تنها مدارک باقی مانده از مسجد منسوب به حسن پادشاه در تبریز است (تصویر ۹).

تصویر ۶- راست: نقشه بازسازی منطقه صاحب‌آباد در دوره ترکمانان بر روی وضعیت موجود (تصویر هوایی سال ۱۳۹۹). مأخذ: (رک، حجت و همکاران، ۱۳۹۸؛ بلیان، ۱۳۹۵؛ عمرانی و امینیان، ۱۳۸۶)؛ چپ بالا: پلان ترسیمی مسجد و مدرسه حسن پادشاه (معاونت میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی)؛ چپ پایین: گنبدخانه موجود در ضلع شرقی مسجد کنونی منسوب به حسن پادشاه.

تصویر ۷- راست: کتیبه‌های حجاری شده در فضای اصلی مسجد حسن پادشاه؛ وسط: محراب مسجد اصلی حسن پادشاه؛ چپ: ستون‌های سنگی مسجد اصلی حسن پادشاه.

تصویر ۸- راست: قاب‌بندی نمای جنوبی سکوی سنگی مسجد حسن پادشاه؛ چپ: سنگ ازاره مناره‌های مسجد حسن پادشاه. مأخذ: (عمرانی و امینیان، ۱۳۸۶)

با توجه به بقایای معماری بر جای مانده در رابطه با ساختار معماری مسجد حسن پادشاه، جایگیری گنبدخانه کوچک تر در قسمت جنوبی گنبدخانه اصلی در راستای محور شمالی-جنوبی، ترکیب جدیدی نیست و مقایسه معماری بناهای هم‌دوره در آسیای میانه، ماوراءالنهر، ترکستان (تصویر ۱۰)، نشان می‌دهد بناهای مذهبی دیگری نیز در طرح مشابه مسجد حسن پادشاه وجود دارند (جدول ۲).
اگرچه ترکیب گنبدخانه و مقبره در راستای محور شمالی-

۵- بحث پیرامون ساختار معماری مسجد حسن پادشاه براساس اسناد تاریخی، بقایای معماری موجود

پس از مطالعه اسناد تاریخی و وضعیت موجود، اطلاعات ارزشمندی به دست آمده که در بازآفرینی ساختار معماری مسجد حسن پادشاه در قرن نهم هجری بسیار مؤثر خواهد بود. لذا براساس اطلاعات به دست آمده بررسی و تحلیل ساختار معماری مسجد حسن پادشاه را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

۱-۵. بحث پیرامون گنبدخانه مرکزی و گنبدخانه کوچک تر در قسمت جنوبی گنبدخانه اصلی

تصویر ۹- وضع موجود بقایای معماری منسوب به مسجد حسن پادشاه. مأخذ: (معاونت میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی)

جدول ۲- ترکیب گنبدخانه بزرگ با گنبدخانه کوچک تر در راستای محور شمالی-جنوبی در بناهای عهد تیموری ماوراءالنهر و ترکستان.

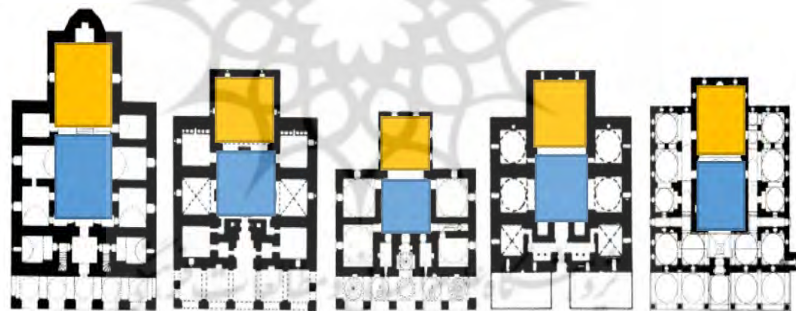
شماره	بنا	تصویر	تاریخ ساخت	مکان	پلان
۱	مقبره خواجه احمد یسوی		۸ ه.ق. / ۱۳-۱۴ م.	ترکستان	
۲	مقبره پهلوان محمود		۸ ه.ق. / ۱۳-۱۴ م.	ماوراءالنهر	
۳	مقبره سید علاءالدین		۷-۸ ه.ق. / ۱۳-۱۴ م.	ماوراءالنهر	
۴	مقبره شیخ بحارزی		۸ ه.ق. / ۱۴ م.	ماوراءالنهر	
۵	مقبره قاضی زاده رومی		۹ ه.ق. / ۱۴ م.	ماوراءالنهر	

از گنبد اصلی است. نکته جالب توجه اینکه در مسجد کبود (قرن ۹ ه.ق.) نیز این ترکیب معماری - گنبدخانه کوچک تر در قسمت جنوبی گنبدخانه بزرگ تر - تکرار شده است (تصویر ۱۲-چپ). در همین راستا آنچه در رابطه با ساختار معماری مسجد حسن پادشاه شامل دو گنبد خانه بزرگ و کوچک در راستای محور شمالی-جنوبی مفروض است که گنبدخانه کوچک تر سمت جنوبی گنبدخانه اصلی قرار گرفته است (تصویر ۱۲-راست).

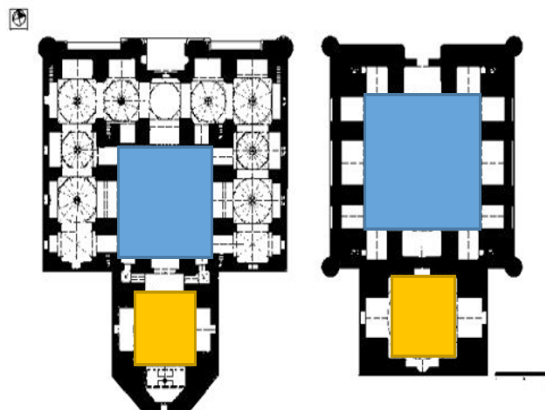
جنوبی، در مساجد عثمانی از جمله، مسجد خداوندگار بورسه (۷۸۷ ه.ق.)، مسجد ایلدیریم بایزید بورسه (۷۹۸ ه.ق.)، مسجد بایزید پاشای آماسیه (۸۲۲ ه.ق.)، مسجد یشیل بورسه (۸۲۲ ه.ق.) و مسجد محمود پاشای استانبول (۸۶۹ ه.ق.) نیز استفاده شده است (گودین ۱۳۸۸) (تصویر ۱۱). اما باید توجه کرد فضای گنبدخانه اصلی در این مساجد به بزرگی گنبدخانه جنوبی می‌باشد، در حالی که با توجه به کاوش‌های صورت گرفته در مسجد حسن پادشاه، فضای پشت گنبدخانه اصلی مانند نمونه‌های آسیای میانه از نظر اندازه کوچکتر

تصویر ۱۰- موقعیت جغرافیایی بناهای دوره‌های تیموری (۷۵۰-۸۸۶ ه.ق.) (نارنجی)، که قابل تطبیق با معماری مسجد حسن پادشاه (۹ ه.ق.) (قرمز) هستند؛ ۱- مقبره خواجه احمد یسوی، ۲- مقبره پهلوان محمود، ۳- مقبره سید علاءالدین، ۴- مقبره شیخ بحارزی، ۵- مقبره قاضی زاده رومی.

تصویر ۱۱- مساجد دو گنبد عثمانی. از راست به چپ: ۱- مسجد محمود پاشای استانبول (۸۶۹ ه.ق.)، ۲- مسجد یشیل بورسه (۸۲۲ ه.ق.)، ۳- مسجد بایزید پاشای آماسیه (۸۲۲ ه.ق.)، ۴- مسجد ایلدیریم بایزید بورسه (۷۹۸ ه.ق.)، ۵- مسجد خداوندگار بورسه (۷۸۷ ه.ق.) (مأخذ: گودین، ۱۳۸۸)

تصویر ۱۲- راست: پلان مسجد حسن پادشاه شامل دو گنبدخانه در راستای محور شمالی-جنوبی؛ چپ: پلان مسجد کبود شامل دو گنبدخانه در راستای محور شمالی-جنوبی.

۵-۲. بحث پیرامون مناره‌های مسجد حسن پادشاه

مناره‌ها در مکتب تبریز، به صورت بلند، کشیده و مرتفع در طرفین بنا تجلی می‌یابند که از زمین شروع شده و جنبه بصری بسیار قوی داشته وحس شوکت، رفعت و عظمت را در بیننده القاء میکند که بر مبنای مطالعات باستان‌شناختی درباره ارک علیشاه تبریز، این اسلوب باید از ابداعات علیشاه تبریزی بوده باشد (آجورلو، ۱۳۸۹). همچنین براساس شواهد باستان‌شناسی طراحی و ترکیب چند مناره‌ای که از ابداعات علیشاه تبریز معرفی شده است، نمونه عالی آن در گنبد سلطانیه (تصویر ۱۳-راست، بالا) مشاهده می‌شود و بعدها در مسجد جامع سمرقند و گور میر (تصویر ۱۳-راست، پایین) اقتباس شده است (آجورلو، ۱۳۸۹).

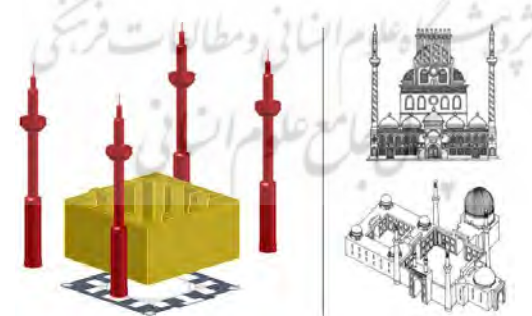
هر چند براساس کاوش‌های اخیر، وجود دو مناره در ضلع جنوبی مسجد حسن پادشاه اثبات شده است. با این حال با توجه به نمای ترسیم‌شده در مینیاتور مطراقچی (نمای شمالی) که مناره‌ها از زمین شروع شده‌اند و توصیفات جهانگرد ونیزی مبنی بر وجود دو برج مزین به کاشی در قسمت جلوی مسجد (سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹)، احتمالاً دو مناره دیگر در ضلع شمالی نیز وجود داشته است که در گذر زمان از میان رفته‌اند. در بیشتر عناصر مینیاتور مطراقچی، جزئیات معماری از نمای روبه‌رو کشیده شده، احتمالاً در این بنا نیز مطراقچی دو مناره ضلع جنوبی را نشان نداده است. با این وجود برای اثبات دو مناره در ضلع شمالی نیاز به شواهد باستان‌شناسی در آن قسمت می‌باشد. اما با توجه توضیح داده شده به احتمال زیاد در ساختار معماری مسجد حسن پادشاه نیز از الگوی چند مناره‌ای استفاده شده است. (تصویر ۱۳-چپ).

۵-۳. بازآفرینی پوشش و معماری گنبد در سازه مسجد حسن پادشاه

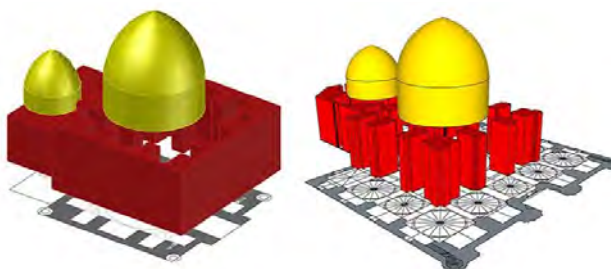
با توجه به اسناد تصویری ترسیم‌شده در سال‌های پیش از ویرانی

مسجد حسن پادشاه، یعنی نقاشی مطراقچی (قرن ۱۰ ه.ق.)، نگاره شاهنامه شاه تهماسبی (قرن ۱۰ ه.ق.) و نقاشی گولو در سفرنامه شاردن (۱۶۷۵ م.) به نظر می‌رسد، گنبد مسجد بر روی یک ساقه استوانه‌ای (گریو) قرار داشته است. این در حالی است که بسیاری دیگر از مقابر و بناهای تیموری- به ویژه مقابر شاه زنده و گور میر در سمرقند- دارای همین سبک گنبدسازی هستند (ویلبر، گلمبک و هلد، ۱۳۷۴، ۱۵۷-۱۲۰). باید اشاره کرد این سبک پوشش بناهای تیموری، در مسجد کبود تبریز نیز اجرا شده بود (گنبدی بلند بر روی گریو)، البته گنبد اصلی مسجد کبود، طی زلزله‌های متعدد تبریز ویران شده و گنبد فعلی بازسازی نادرستی از گنبد قبلی است (تصویر ۱۴-راست) (کبیر صابر و همکاران، ۱۳۹۳). بنابراین با توجه به توضیحات داده‌شده به احتمال قوی، ترکیب حجمی گنبدی که در اسناد تصویری مشاهده می‌شود همان فرم گنبد مسجد حسن پادشاه می‌باشد (تصویر ۱۴-چپ). از اینرو می‌توان گفت، پوشش گنبد مسجد حسن پادشاه ادامه سبک گنبدسازی عصر تیموری با گنبد‌های دوپوسته بر روی گریوار بلند بوده است؛ شیوه‌ای که علاوه بر تحمل فشارهای وارده بر طاق و دیوارها، دارای جنبه زیباشناسی نیز می‌باشد.

در رابطه با سایر بخش‌های مسجد حسن پادشاه می‌توان گفت یکی از منابع موثق که به توصیف دقیق مسجد «حسن پادشاه» پرداخته است سفرنامه تاجر ونیزی است. وی در بخشی از سفرنامه خود در رابطه با معماری مسجد حسن پادشاه می‌نویسد: «... این مسجد جلوخان زیبایی دارد که کاشی‌کاری آن در نهایت ظرافت و هنرمندی به عمل آمده است. ازاره و اطراف درب آن از مرمر خوش‌رنگی حجاری شده و در آن مرغ‌ها و گل‌ها و بوته‌های به هم آمیخته که بی‌شبهت به اسلوب ایتالیایی نیست، تعبیه گردیده است» (سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹).

تصویر ۱۳- راست بالا: ترکیب‌بندی چندمناره‌ای در گنبد سلطانیه طرح مینیاتوری از مطراقچی. مأخذ: (آجورلو، ۱۳۸۹): راست پایین: اسکیس منظر سه‌بعدی از گور میر در سمرقند؛ که ترکیب‌بندی چندمناره‌ای را نشان می‌دهد. مأخذ: (هیلن براند، ۱۳۷۷): چپ: طرح سه‌بعدی مناره‌ها در چهار طرف بنا.

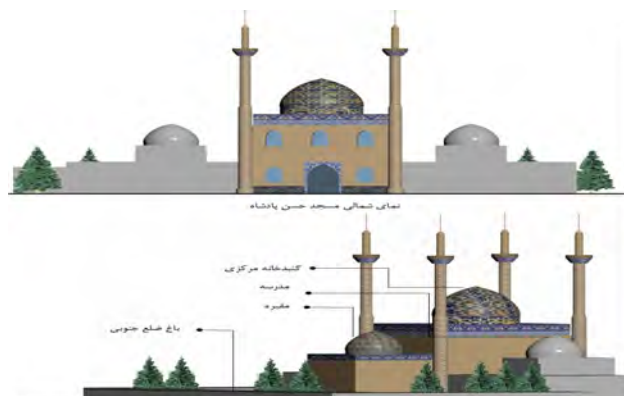
تصویر ۱۴- راست: فرم گنبد مسجد کبود تبریز؛ چپ: بازآفرینی فرم گنبد مسجد جامع حسن پادشاه براساس اسناد تاریخی.

اما تاجر ونیزی در ادامه به وجود باغی در قسمت جنوبی مسجد اشاره می‌کند که با استناد به نقشه بازسازی منطقه صاحب‌آباد در دوره ترکمانان با وضعیت موجود (تصویر ۶-راست)، آنچه مسلم است فضای باز ماندی در ضلع جنوبی مجموعه نصریه وجود داشته است که امروزه به‌عنوان میدان صاحب‌الامر معروف گشته است. ضمن مشخص شدن عناصر فضایی مسجد حسن پادشاه براساس مستندات موجود و تحلیل‌های صورت‌گرفته، روابط عناصر و ریزفضاهای مسجد حسن پادشاه مشخص شده است (تصویر ۱۵). در نهایت سیمای معماری مسجد حسن پادشاه ترسیم شده است. ساختار فرمی مسجد حسن پادشاه به گونه‌ای طراحی شده که با توصیفات موجود در متون تاریخی، اسناد تصویری و بقایای معماری موجود تطابق دارد. همچنین با توجه به هدف مقاله حاضر در این پژوهش تنها ساختار معماری مسجد حسن پادشاه بازآفرینی شده است و بناهای ضلع غربی و شرقی مسجد (مدرسه) به علت تخریب و یا نیاز به مطالعات بیشتر، اینک در این پژوهش منطبق با مینیاتور مطراچی ترسیم شده‌اند که می‌توان در پژوهش‌های آتی به بازآفرینی ساختار معماری این بناها پرداخت (تصویر ۱۶).

در رابطه با بناهای اقلیم آذربایجان، بالابودن سطح آب‌های زیرزمینی، احداث بنا بر روی ازاره‌های سنگی را به جهت ترفیع مشکل رطوبت صعودی و مشکل یخ‌زدگی ناشی از آن ضروری می‌سازد (مرادی و عمرانی، ۱۳۹۳). در همین راستا، مطابق توضیحات ونیزیان و بقایای معماری موجود، در مسجد حسن پادشاه نیز به جهت ممانعت از رطوبت صعودی از سنگ ازاره استفاده شده است. همچنین تاجر ونیزی در توضیحات سایر بخش‌های مسجد حسن پادشاه می‌گوید: «... درب سنگی این مسجد یکپارچه ضخیم صورتی رنگ است که حجاری آن نیز ظرافت و عظمتی دارد. این در به دالانی باز میشود که راهی به حیاط مربع وسیع دارد و می‌توان با گذشتن از زیر سه طاق بزرگ وارد مسجد شد... در قسمت جنوبی این مسجد باز باغ مشجری وجود دارد. در جوار این مسجد یک بنای دیگری هست که معاصر و از حیث معماری شبیه همین مسجد است و فعلا رو به خرابی می‌رود. می‌گفتند که اینجا مقبره و غسلخانه است...» (سفرنامه‌های ونیزیان، ۱۳۴۹). با توجه به یادداشت‌های تاجر ونیزی چنین به نظر می‌رسد که در ضلع شمالی مسجد حیاط وسیع مربعی شکلی وجود داشته است. اما به دلیل نبود مستندات دیگر، نمی‌توان به طور قطع به وجود حیاط در ضلع شمالی مسجد اشاره کرد.

تصویر ۱۵- روابط عناصر و ریزفضاهای مسجد حسن پادشاه براساس اسناد تاریخی و بقایای معماری موجود.

تصویر ۱۶- بازآفرینی پیشنهادی مسجد حسن پادشاه بر اساس متون تاریخی، اسناد تصویری و بقایای معماری بر جای مانده.

نتیجه

ادامه سبک گنبدسازی عصر تیموری با گنبدهای دوپوسته بر روی گریوار بلند بوده است.
۵. با توجه به به اقلیم منطقه آذربایجان و با استناد به اسناد تاریخی، از سنگ ازاره در نمای مسجد حسن پادشاه جهت ممانعت از ورود رطوبت استفاده شده است.
۶. براساس متون تاریخی، در سمت جنوبی مسجد حسن پادشاه باغی وجود داشته است که امروزه به عنوان میدان صاحب‌الامر در تبریز شناخته می‌شود.
با توجه به مطالب ذکر شده می‌توان نتیجه گرفت، ساختار معماری مسجد حسن پادشاه الهام گرفته از امتداد معماری مکتب تبریز در آسیای میانه و مسجد کبود در تبریز است و همچنین با توجه به اینکه فرم و پلان شبیه به معماری مقابر عهد تیموری در ماوراءالنهر، ترکستان و مسجد کبود در تبریز دارد، و ساختار اصلی مسجد حسن پادشاه بر پایه اسلوب مجموعه سازی قرن نهم هجری قمری طرح‌افکنی شده است. در پایان می‌توان گفت سلاطین قراقویونلو و سپس آق‌قویونلو، توانستند با تداوم معماری ایلخانی- تیموری و تکامل و توسعه شیوه‌های معماری مکتب تبریز به ساخت مجموعه‌های مظفریه و نصیری در تبریز دست زنند که بعدها این مکتب مقدمه‌ای می‌شود برای شروع معماری عهد صفویه متأخر در ایران (مکتب اصفهان).

با توجه به تخریب مجموعه نصریه در ادوار گذشته، در مقاله حاضر سعی شد براساس اسناد تاریخی، و بقایای معماری برجای مانده به بازآفرینی ساختار معماری مسجد حسن پادشاه در قرن نهم هجری پرداخته شود. بحث و تحلیل‌های صورت گرفته را به می‌توان به شرح زیر طبقه‌بندی کرد:
۱. آنچه در شناخت ساختار معماری مسجد حسن پادشاه بیشتر قابل توجه است جایگیری گنبدخانه کوچک (مقبره) در قسمت جنوبی گنبدخانه اصلی می‌باشد که مشابه نمونه‌های عهد تیموری در ماوراءالنهر و ترکستان از جمله، مقبره خواجه احمد یسوی، مقبره پهلوان محمود، مقبره سید علاءالدین، مقبره شیخ بحارزی، مقبره قاضی زاده رومی و همچنین مسجد کبود در تبریز است.
۲. با توجه به متون تاریخی به لحاظ ساختار معماری، مسجد حسن پادشاه دارای ساختار متقارن و در محوطه مربعی شکل بنا گردیده است. مدخل اصلی بنا در ضلع شمالی مسجد تعبیه شده است و به گنبدخانه مربعی شکل بزرگ راه دارد.
۳. با توجه به کاوش‌های صورت گرفته دو مناره در ضلع جنوبی اثبات شده است و با استناد به اسناد تاریخی چنین به نظر می‌رسد دو مناره نیز در ضلع شمالی وجود داشته و احتمالاً از الگوی چند مناره‌ای در این بنا استفاده شده است.
۴. براساس اسناد تصویری، پوشش گنبد مسجد حسن پادشاه نیز

پی‌نوشت‌ها

۱. با استناد به مقدمه کتاب تاریخ جهانگشای جوینی، خواجه شمس‌الدین محمد جوینی، وزیر اعظم هلاکوخان در ساحل شمالی مهران رود تبریز، باغ بزرگ زیبایی می‌سازد و عمارتی شاهانه در وسط آن بنا می‌نماید که بعدها معروف به باغ صاحب‌آباد می‌شود (کارنگ، ۱۳۷۴، ۱۶۰).
۲. با توجه به معنی واژه "عمارت" در لغتنامه‌های غیاث‌اللغات (۹۵) و ناظم‌الاطلبا (۲۴۰۶) به معنی آبادانی، نظیر ده، قصبه، شهر و جز آن. لذا با توجه به توصیفات صورت گرفته در باب "عمارت شنب‌غازان، عمارت مظفریه و عمارت نصریه" در کتاب روضات‌الجنان (رک: ابن کربلابی، ۱۳۸۳)، واژه "عمارت" استفاده شده در این کتاب نیز به مجموعه‌ای از بناهای معماری از جمله بناهای مذهبی و حکومتی در یک منطقه اشاره دارد که توسط حاکمان زمان خود برپا شده‌اند. بنابراین با توجه به معنی متعارف "عمارت" به معنی بنا و ساختمان در ادبیات فارسی امروز، در این مقاله برای درک بیشتر از "مجموعه نصریه" به جای "عمارت نصریه" استفاده شده است.
۳. بناهای مجموعه حسن پادشاه و صاحب‌آباد در زلزله سال ۱۱۹۴ ه.ق. تبریز، به شدت آسیب دیده و تخریب شده‌اند. پس از زلزله سال ۱۱۹۴ ه.ق. و بازسازی شهر تبریز، بخش شمالی میدان به کلی حذف شد و بخش محدود به جنوب باز به صورت میدان، اما با بناهای اندک و بیشتر به صورت تجاری-مذهبی احیا گشت (عمرانی و امینیان، ۱۳۸۶، ۹۶).
۴. اوضاع سیاسی و اجتماعی حاکم بر سرزمین ایران در زمان سلاطین صفوی همراه با نوع هنرپروری متمرکز حاکمان، باعث پیدایش کارگاه‌های سلطنتی و جذب برترین هنرمندان نگارگر از سراسر کشور شد و هنر نگارگری را به نظام حکومتی وابسته کرد. این موضوع به ویژه در دوران هنرپروری شاه تهماسب اول (سلطنت، ۱۵۲۴-۱۵۷۶) قابل توجه است. نظام هنرپروری درباری به تدریج باعث رشد و پیشرفت هنر کتاب آرایی و

فهرست منابع

آجورلو، بهرام (۱۳۸۹)، «درآمدی بر سبک معماری آذربایجان»، باغ نظر، صص ۳-۱۴.
اعتمادالسلطنه، حسن خان (۱۳۶۸)، *مراه‌البلدان*، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران، دانشگاه تهران.
انصاری، مجتبی، احد، نژاد ابراهیمی (۱۳۸۹)، "هندسه و تناسب در

دبیر سیاقی، جلد دوم، به سرمایه کانون معرفت. فروتن، منوچهر (۱۳۸۴)، "درک نگارگران ایرانی از ساختار فضای معماری ایران (دوره‌های ایلخانی و تیموری و اوایل صفوی، ۶۱۹ - ۹۹۵ ق / ۱۲۱۸ - ۱۵۸۷ م)", نشریه خیال.

کارری، جملی (۱۳۴۸)، *سفرنامه کارری*، با ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تبریز، اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.

کارنگ، عبدالعلی (۱۳۷۴)، *آثار باستانی آذربایجان*، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و انتشارات راستی نو، چاپ دوم.

کبیر صابر، محمدباقر، حامد مظاهریان و مهناز پیروی (۱۳۹۳)، "ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود"، *مطالعات معماری ایران*.

کربلائی تبریزی، حافظ حسین (۱۳۸۳)، *روضات الجنان*، تصحیح جعفر سلطان‌القرائی، تبریز، نشر ستوده.

گودین، گادفری (۱۳۸۸)، *تاریخ معماری عثمانی*، تدوین توسط اعظم حاج علی اکبری، منصور احمدی و بهنام صدیقی، با ترجمه اردشیر اشراقی، تهران، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».

محمدزاده، شبنم و امیر، منصور (۱۳۹۷)، "ارتباط مجموعه مظهریه با سازمان فضایی شهر تبریز از دوره قراقویونلوها تا دوره قاجار"، *باغ نظر*، صص ۱۵-۲۴.

مرادی، امین و منصور، حسین پور (۱۳۹۶)، *معماری شمال غرب ایران در دوره ترکمانان*، تبریز، بهار دخت.

مطراقچی، نضوح (۱۳۷۹)، *بیان منازل*، ترجمه و تعلیق، رحیم رییس‌نیا، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ (۱۳۹۴)، *تاریخ تبریز*، با ترجمه عبدالعلی کارنگ، تبریز، نشر آیدین.

نادر میرزا (۱۳۷۳)، *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز*، مقدمه و تصحیح و تحشیه غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز، ستوده.

نصیری‌نیا، پیمان و عیسی، حجت (۱۳۹۵)، "تأملی در تحولات ساختاری معاصر شهر تبریز و تأثیر آن بر هویت شهر"، *نشریه هنرهای زیبا*، شماره، دوره ۲۱، شماره ۱، صص ۴۱-۵۴.

هیلن براند، رابرت (۱۳۷۷)، *معماری اسلامی*، با ترجمه ایرج اعتصام، تهران، چاپ شهرداری تهران.

ویلبر، دونالد، لیزا گلمبک و رنتا هلد (۱۳۷۴)، *معماری تیموری در ایران و توران*، با ترجمه محمد یوسف کیانی و کرامت‌الله افسر، تهران، شورای کتاب سازمان میراث فرهنگی کشور.

Aube, Sandra. (2016). "The Uzun Hasan Mosque in Tabriz: New Perspectives on a Tabrizi Ceramic Tile Workshop." *Mugarnas online* 32-62.

Chardin, Jean. (1675). *Voyages en Perse*. Paris: O'kane, B., (1998). "From Tents to Pavilions: Royal Mobility and Persian Palace Design." In *Art Orientalis* Vol. 23.

معماری دوره ترکمانان قویونلو-مسجد بود (فیروزه جهان اسلام)، کتاب علوم و فنون.

بدلیسی (۱۳۷۷)، *شرف‌الدین بن شمس‌الدین*، شرفنامه: تاریخ مفصل کردستان، تهران، اساطیر.

بلر، شیلا، و جانانان بلوم (۱۳۹۱)، *هنر و معماری اسلامی*، با ترجمه یعقوب آژند، تهران، سمت.

بلیلان اصل، لیدا، و فهمیه، دوستار (۱۳۹۷)، "بررسی ویژگی‌های بصری نگاره تبریز از کتاب بیان منزل و گونه‌شناسی عناصر ساختاری آن در قرن دهم هجری"، *نگره*، شماره ۴۸.

بلیلان، لیدا (۱۳۹۷)، *دارالسلطنه‌ی تبریز* (پایتخت ناشناخته مزارات ایران)، تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز.

حجت، عیسی، آریتا، بلالی اسکویی، و ثنا یزدانی (۱۳۹۸)، "مطالعه تطبیقی ساختار کالبدی و کارکردی میدان صاحب‌آباد تبریز و میدان نقش جهان اصفهان در ادوار تاریخی"، *پژوهش‌های معماری اسلامی*، دوره ۷، شماره ۱، صص ۱۲-۲۴.

حناجی، پیروز، واحد، نژاد ابراهیمی (۱۳۸۵)، "بازخوانی میدان صاحب‌آباد از روی تصاویر شاردن و مطراقچی براساس متون تاریخی (از شکل‌گیری تا دوره صفویه)"، *نشریه هنرهای زیبا*، شماره ۲۵، صص ۳۵-۴۴.

ذکا، یحیی (۱۳۶۸)، مقاله شکل‌گیری تبریز، شهرهای ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، چاپ اول، جلد سوم، انتشارات جهاد دانشگاهی.

روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷)، *احسن‌التواریخ*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، انتشارات بابک.

رهنورد، زهرا (۱۳۹۸)، نگارگری، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، تهران، سمت.

سفرنامه‌های ونیزیان (۱۳۴۹)، *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، با ترجمه منوچهر امیری، تهران، امیرکبیر.

سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۷)، *فضاهای معماری و شهری در نگارگری ایرانی*، تهران، انتشارات چهارطاق.

سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۳)، *شاهنامه شاه تهماسبی*، تهران، فرهنگستان هنر.

شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۶)، "جایگاه مضمونی و زیباشناسی شعر در نگاره‌های خمسه شاه تهماسبی"، *مطالعات هنر اسلامی*.

طاووسی، محمود، و آمنه، درودگر (۱۳۹۰)، "چگونگی بازنمایی فضا و معماری در نگاره‌های هزار و یک شب مصور صنیع الملک"، *هنرهای تجسمی نقش‌مایه*.

علی اکبر نفیسی (۱۳۵۵)، *فرهنگ نفیسی* (ناظم‌الاطبا)، جلد چهارم. عمرانی، بهروز، و محمد، امینیان (۱۳۸۶)، *گمانه‌زنی در میدان*

صاحب‌آباد و مجموعه حسن پادشاه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، صص ۹۱-۱۱۸.

غیاث‌الدین محمد، رامپوری، ۱۳۴۲ ه.ق.، *غیاث‌اللغات*، به کوشش محمد

An Architectural Recreation of the Hasan Padishah Mosque, Tabriz, Iran (Drawing on Historical Records and the Extant Architectural Remains)*

Mina Sarabi¹, Lida Balilan^{**2}, Bahram Ajorloo³

¹Ph.D. in Architecture, Department of Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

²Associate Professor, Department of Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

³Associate Professor, Department of Archaeology, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

(Received 21 Nov 2019, Accepted 2 Apr 2020)

The so-called Hasan Padishah Mosque was commissioned by the Aq Qoyunlu ruler Uzun Hasan in Tabriz, Iran in the 15th century AD. The building formed the core of an urban complex known as Nasriyya, which was located in front of the Sahib Abad garden. Devastating earthquakes over the recent centuries would severely damage the original structure of the mosque, virtually obliterating it. While current remains represent Safavid and Qajar interventions that supplanted the original Nasriyya complex, architectural remains recovered during recent restoration projects alongside the references in travel accounts from the Aq Qoyunlu and Safavid periods remain the main focus of attention. This paper attempted to reconstruct the earliest architecture of the structure pertaining to the time of its original construction in the 15th century AD. There is no evidence on the exact architectural theme of the original structure. While the surviving remains point to a potential link with other Timurid works, notably the Gur-i Amir (Samarkand), the mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi, the mausoleums of Sayid Alauddin and Pahlavan Mahmud (Uzbekistan), the mausoleum of Muhammad al-Buharzi (Bukhara), the mausoleum of Qazi Zade (Samarkand), and the Blue Mosque (Tabriz), the lack of proper comparative data precludes the possibility of pinpointing when, how, in which aspects and in which way this architectural layout was imparted to this mosque. Yet, as one trajectory of architectural acculturation, this event might have been closely related to developments that occurred within the Timurid architectural tradition. The research method adopted here meant to cater to two discrete levels. In the first, it started from much broader aspects of architectural details by putting emphasis on the architectural approach to examine the minute characteristics of this monument in

detail. The second level concerned a typological comparison that basically concentrated on the taxonomic classification of physical attributes typical to the contemporary buildings. Eventually, the two levels were combined to allow advancing a hypothesis apropos the architectural layout of the Hasan Padishah Mosque in the Nasriyya complex. The major conclusions on the architectural theme of the mosque can be outlined as follows: 1. From a structural perspective, the mosque was constructed in a symmetrical, square plan. The main entrance lies in the north and communicates with a domed chamber with a drum. The four lofty minarets on the four corners indicate a Timurid influence as is the case with Gur-i Amir in Samarkand, and together, the both structures illustrate similar aspects of a common attitude. 2. A more important factor in the identification of the original structure of the mosque is the location of the smaller dome (tomb) to the south of the major dome, a fact that attests to its Timurid origins in Central Asia. In conclusion, one may conjecture that the main idea of the Hasan Padishah Mosque was to repeat the form of burial monuments in Transoxiana, Turkestan, Afghanistan as well as the Blue Mosque of Tabriz. The mosque's main structure imitated the architectural complex style that prevailed in the 15th century AD.

Keywords

Aq Qoyunlu, Nasriyya Complex, Hassan Padishah Mosque, Tabriz.

*This article is extracted from the first author's doctoral thesis, entitled: "The Explanation of Iranian Architecture Characters at the Architectural School of Tabriz (12th -16th Centuries AD)" under supervision of the second author and the advisory of the third author in Tabriz Branch, Islamic Azad University.

**Corresponding Author: Tel: (+98-0914) 3165625, Fax: (+98-041) 33334192, E-mail: lidabalilan@hotmail.com